

MAGYAROK A 19. SZÁZADI KÜLFÖLDI UTAZÓK SZEMÉBEN

Franz Xaver Sandmann: Pest-Buda látképe a Gellérthegeyről, 1853

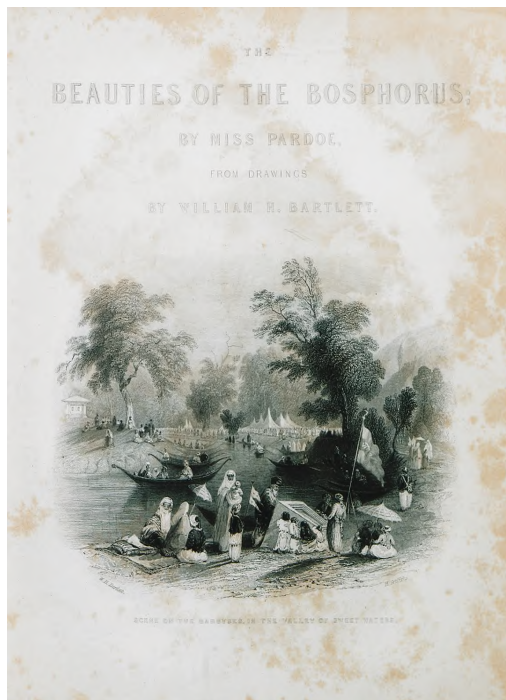
MNM TKCs

Sokan sokfélét írtak már a magyarokról, illetve Pest-Buda 19. századi történetéről, különböző megfigyelési szempontok alapján. Ebben a tanulmányban külföldi utazók visszaemlékezéseikben, útinaplójukban feljegyzett tapasztalatait veszem közelebről szemügyre, de természetesen ez a megközelítési szempont sem új keletű.¹ Jelen tanulmányban arra a kérdésre szeretnék választ találni, hogy az írások tükrében milyen mértékben tért el vagy hasonlított a személyes élmény a külföldön élő magyarságképtől. A reformkortól az új korszakot megnyitó kiegyezés évéig kísérem figyelemmel néhány utazó tapasztalatait.

Ez a forrástípus azért is alkalmas a vizsgálatra és bemutatásra, mert az utazó „kivülállósága” érdekes kettősséget rejt magában. Egy külföldi magyar műveltségben és szokásokban való járatlanságából kifolyólag, az azokról szóló információ hiányában olyan dolgokra figyel fel, amelyeknek a magyar kultúrkörből származó személy – megszokás miatt – nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Ezáltal természetesen sokkal nehezebb is megértenie bizonyos cselekedetet, magatartást vagy éppen viselkedést,

H. W. Bartlett: Julia Pardoe (1806–1862), 1838
https://en.wikipedia.org/wiki/Julia_Pardoe

Julia Pardoe, ill. W. H. Bartlett:
The Beauties of the Bosphorus, 1838

amely otthoni környezetében esetleg másképp történik. A könnyebb megértés érdekében esetenként összehasonlítja a különböző kultúrákat, ezzel azonban a félremagyarázás lehetősége jelenik meg. Széchenyi szavait idézve: „...a' képzelet mindent nagyobbra fest, mint a' valóság lenni szokott.”

Kutatásom során főleg angol forrásokra támaszkodtam. John Paget, Julia Pardoe, John Palgrave Simpson, Charles Loring Brace és Julia Clara Byrne munkáit vizsgáltam, amelyeket sokszor, fordítások által, más nyelvterületek is átvettek, így jelentősen hatottak a rólunk alkotott, nem is kedvezőtlen külföldi kép kialakulására.

A leginkább Nagy-Britanniából származó útleírások, útinaplók vizsgálatának oka többrétű. Az egész 19. században erős „anglománia” hatotta át a magyar értelmiség, így a politikusok, írók, valamint az arisztokrácia köreit. Az újkortól kezdve Magyarország perifériára sodródásával párhuzamosan, a felemelkedő Anglia egyre inkább követendő példává vált. A kontinens mintaállamának számító szigetország a felvilágosodástól kezdve nagy hatással volt egyes magyarországi események alakulására. Számos reformkori újjító gondolat, álom megvalósulásában az angol minta sietett segítségünkre.

A másik indok egy angolszász tulajdonságban keresendő: századokra visszamenően szenvedélyesen utaztak, így szélesebb látókörrel rendelkezve tudták elhelyezni európai viszonylatokban a magyar ikerváros fejlődésének eseményeit. Erre hivatkozik Lácza Szabó József református lelkész és tanár is, a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent

óhajában, miszerint „... valóban kívánhatni, hogy a' nemes és nagylelkű angolok közzül, kik már csaknem egész világot béutaztanak, és leirtak, egy valaki, nyelvünket előre megtanulván, béutazná, 's megesmertetné Hazánkat.”²

Míg Magyarországról inkább tapasztalatszerzési céllal, új technológiák megismerése végett utaztak Nyugatra, addig a 18. század végétől egyfajta fellendülő kíváncsiság mutatkozott Magyarország iránt, mely főként az egzotikumnak, a „Terra Incognita”-nak szólt.³ Ám a reformkor eleji kulturális és politikai élet virágzásnak indulása, majd pezsgése meg inkább vonzó úticélként tüntette fel országunkat az angolok szemében. 1848–49 eseményeinek hatására meglepő tudakozódás irányult hazánk felé, amelyről számos könyv, tanulmány és cikk tesz tanúbizonyságot. Ennek a hullámnak érdeklődéssel egybekötött, rólunk alkotott képnek a változását szeretném felvázolni Pest-Buda fejlődésével párhuzamba állítva.

I. UTAZÁSTÖRTÉNET

A más kultúrákkal, helyekkel, emberekkel való ismerkedés iránti vágy, a kíváncsiságból tett, de a tudás elmélyítésével egybekötött utazás története igen messzire nyúlik vissza az időben, egészen az ókorig. Az utazástörténet és az utazók vizsgálata kapcsán több aspektust is figyelembe kell venni. A vándorok megfigyeléseit nagyban befolyásolták a magukkal hozott, országukra, kultúrájukra, társadalmi rétegükre jellemző sajátosságok.

Az utazástörténet esetében az egyik, ha nem a legfontosabb kérdés az úti cél kiválasztása. Századokon keresztül az arisztokraták számára Itália volt a legkedveltebb célpont, a tanulni vágyók között pedig a híres egyetemvárosok foglaltak el előkelő helyet.⁴ Az 1830-as évektől kezdve fontos úti cél lett „Közép-Kelet”, különösen a francia írók és művészek (így például *Delacroix*, *Lamartine*, *Dumas* és *Flaubert*) körében.⁵ Az egyes hegyvidéki, tengerparti üdülővárosok is kedvelt célhellyé váltak, amelyek bizonyos társadalmi rétegek társasági életének meghatározó helyszíneivé lettek.

UTAZÓTÍPUSOK

Számos lehetséges ok állhat az útnak induló vándorok indíttatásai mögött. Ennek értelmében megkülönböztethetünk kereskedők, zarándokok és misszionáriusok, papok, katonák, diplomaták és politikusok, diákok, tudósok és természettudósok, kézművesek és művészek által készített feljegyzéseket, leveleket, útleírásokat stb., az arisztokraták Grand tour-járól nem is beszélve. Kevés figyelem fordult idáig a kereskedelmi utazók, például a fiatal angol kézművesek (ún. *journeyman*) vagy a német *Wandergesellek* felé. Idővel újabb csoportok jelentek meg, mint a tudósítás végett utazó újságírók,⁶ illetve a turisták, akik „az élvezet kedvéért utazó ember” alakját testesítették meg.⁷

Utazó nőkkal a 19. századtól kezdve találkozhatunk. Csekélyebb számuk ellenére

is említésre méltók, hiszen az általam vizsgált források között szintén szereplő *Julia Pardoe*⁸ három kötetes műve a férfiak által írt könyvekhez hasonló sikereket ért el; megjelenése után nem sokkal németre is lefordították. Bizonyos esetekben a kiváltó ok csupán az otthon elfojtott vágyak beteljesítése érdekében tett romantikus utazásokba rejtett menekülés volt.⁹

A következő nagyobb csoport tagjai az oktatási-nevelési célú utazás vándorai, amely alatt a *peregrinatio academica* vagy a *Wanderjahre* résztvevői értendők.¹⁰ Utóbbi esetében az érintettek köre kiterjed a tanulmányúton lévő építészekre vagy a vándorévüket töltő kézművesekre is. Egyes utazásokon művészek is részt vettek tanulás, tapasztalatszerzés és a szokatlan jelenségek hiteles megörökítése végett.¹¹

Különlegességnek számított a világjárók azon csoportja, akik leginkább gyárakat, bányákat látogattak, lerajzolták a számukra újdonságnak számító szerkezeteket – manapság ezt talán „ipari kémkedésnek” hívnánk.¹² A „filozófusok” – például *Voltaire* Angliába, *Diderot* Hollandiába vagy *François Bernier* filozófus-orvos Indiába tett – utazása külön érdekesség.

A csoportos utazás egy fajtája az új állomáshelyükre tartó nagykövetek kíséretében utazó magánemberek, valamint szolgálk és tutoraik kíséretében utazó nemesifjak útjai.¹³

II. A KÖNYVEK (LEHETSÉGES) HATÁSA

Érdekes az utazások és az ezek során szerzett tapasztalatok alapján készült művek, útleírások hatása a kiindulási ország kultúrájára. Nem mellékes az sem, hogy milyen kép alakult ki a meglátogatott országról és annak lakosairól az utazóban. Izgalmas megfigyelni, hogy a korábban megjelent útikönyvek mennyiben befolyásolták az utazót, mennyire előítéletesen indult ezek ismeretében útnak, illetve az olvasott műből vett-e át bizonyos információkat.¹⁴ Felmerül a kérdés, mennyien olvasták ezeket az írásokat, milyen körökben terjedtek el leginkább, és hogy volt-e egyáltalán valamilyen hatásuk az olvasókra?

A válaszadást némiképp egyszerűsíti az a szerencsés tény, hogy számos leírás maradt ránk, amelyek az úgynevezett *travelogue*-irodalom részét képezik.¹⁵ Ezeket azonban alapos kritikával kell kezelni: sok esetben szubjektív igazságot írnak le, hiszen minden egyes utazó más szemszögből látja a világot. Sajátos megfigyelési rendszerüknek köszönhetően ugyanazon eseményt vagy személyt különböző módon értékelhettek. A szerzők kulturális, társadalmi, tudományos háttérét sem lehet figyelmen kívül hagyni. Nem mindegy, hogy művelt arisztokrata, gazdag polgár, közgazdász, egyetemista vagy érdeklődő tudós vizsgálta a dolgokat, esetleg művész vagy nő volt-e az utazó. A nem rögtön az út alatt papírra vetett emlékeket sokszor elhomályosította az idő színes fátyla, de módosíthatta szóbeszéd is, vagy az előttük ott járt utazók véleménye, amelyeket sokszor átvettek. Az egyre nagyobb közkeveltséget szerző útikönyvek, a sokszor idézett útleírások az előítéletek kialakulását, illetve a már esetenként meglévő széles

Buda és Pest a Gellérthegyről. Hunfalvy 1856, 116–117 között

körben való elterjedését serkentette.¹⁶ *Leopold von Berchtold*¹⁷ tanácsolta helyesen, hogy a helyszínen készített jegyzeteket még aznap véglegesítsék az utazók, így készítve hiteles leírásokat azokkal szemben, akik visszaemlékezéseiket csak hónapok, esetleg évek múltán rögzítették.

Izgalmas téma, hogy a 19. század közepétől széles körben elterjedő útikönyvek sztereotípiái, valamint az adott nemzet autosztereotípiái között milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel, illetve hogy ezek a megfigyelések hatással voltak-e magára a nemzetre. Vajon változnak-e a sztereotípiák, ha a kultúra változik, és ha igen, milyen mértékben?¹⁸ Az útleírások esetében arra is figyelni kell, milyen céllal íródtak a művek: hivatalos jelentésnek (például *Joseph Andrew Blackwell* angol diplomata feljegyzései), személytelen útikönyvnek, személyes naplónak, leveleknek (például *Alekszandr Ivanovics Turgenyev* apjának írt levelei Göttingenből való hazautazása alatt esett kalandjairól), csak a család számára, vagy esetleg már eleve kiadásra szánták a feljegyzett történeteket.

Az írók mellett nem árt az olvasók körét is alaposabban szemügyre venni. A 18. század vége felé az útleírások iránti érdeklődés megnövekedett. Ezt a trendet jellemzi a többkötetes útleírás-gyűjtemények elterjedése.¹⁹ A korszak kezdetén még csak a felsőbb réteg tagjai engedhették meg maguknak az utazás örömét. A művelt középosztálynak még évtizedekig – amikor már előttük is megnyílt ez a lehetőség – a leírások által

nyújtott élvezetekkel kellett beérni. Az ilyen jellegű irodalom növekvő népszerűségét az előfizetési listákból lehet megállapítani. Mi sem bizonyítja jobban a műfaj kedveltségét, minthogy egyes kiadók kifejezetten ilyen témájú könyvek kiadására szakosodtak.²⁰ Az általam vizsgált útleírások esetében három is a korabeli London egyik legjobb kiadójánál, a *Richard Bentley*-nél jelent meg.²¹ Az 1848–49-es események hatására számtalan magyar témával foglalkozó könyv is kiadásra került még. A *George Virtue* kiadó publikációi pedig a nagyon igényes kidolgozású metszeteikről voltak híresek.²²

III. MAGYARORSZÁGRÓL ÉS A MAGYAROKRÓL FELLELHETŐ EGYKORI INFORMÁCIÓK

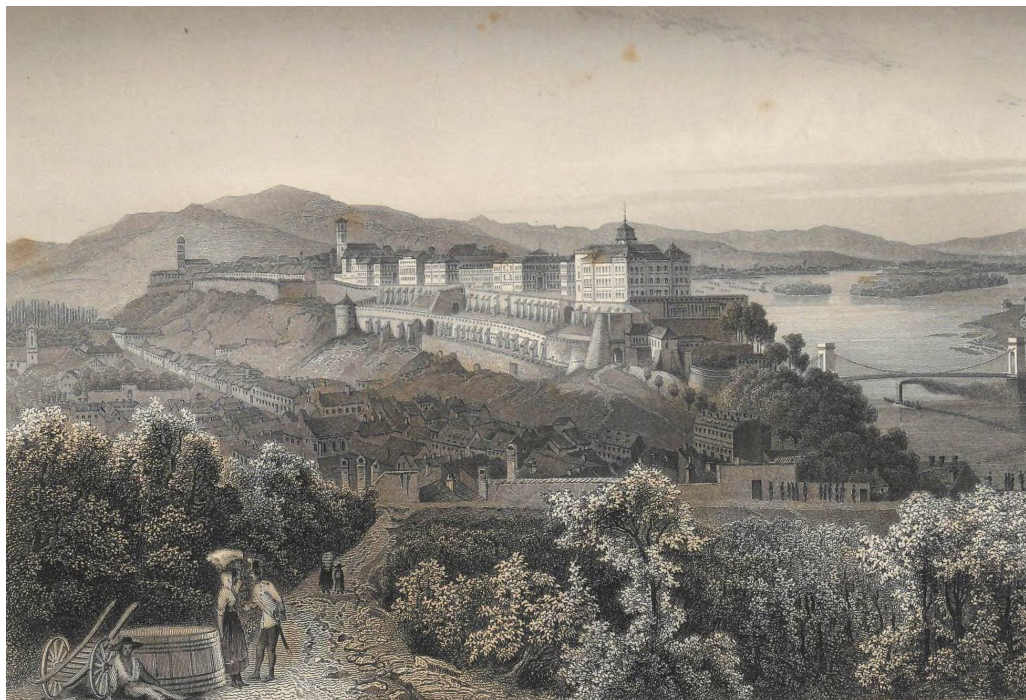
MAGYARSÁGKÉP

Eckhardt Sándor a *Szekfü Gyula* által szerkesztett *Mi a magyar?* című antológiában írta, hogy az antik írók kézzől-kézre adták egymásnak a barbár népek jellemzését.²³ Így alakulhatott ki egy-egy népről egy bizonyos kép, amely jó esetben nem minden részletében volt igaz, rossz esetben teljesen hamis képet adott – mint ahogyan az a középkorban a magyarok esetében szintén megtörtént. Sőt még az is előfordult, hogy a rólunk kialakult képet magyar írók is átvették, azaz a magyar író nemzeti öntudatát a külföldi vélemény befolyásolta – *Eckhardt* által felhozott példa esetében történetesen negatívan.²⁴

Ennek ismeretében nem érdektelen tehát, hogy milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel a 19. századi útkönyvek előítéletei és jelen esetben a magyar nemzet önitélete, valós helyzete között. Milyen hatása volt ezeknek a sztereotípiáknak a magyarokra – amennyiben ezt lehetséges megállapítani –, mennyire terjedtek el ezek a megállapítások, információk (esetleg azok hiánya) az utazó saját hazájában, valamint, hogy a korábban megjelent könyveket, információkat milyen mértékben vették át a következő generáció tagjai, ha beszélhetünk átvételről.

A nemzetjellem sokat vitatott kérdés volt már a 19. század elején is. Sokszor – különböző indíttatásból – egymással összecsapó nézetek próbálkoztak a magyarság leírásával.²⁵ A magyar önmeghatározási kísérlet esetében nehézséget okozott azonban az eredetünket alátámasztó bizonyítékok hiánya, valamint az osztrák oldalról érkező negatív magyarságkép elleni folyamatos harc.

Az igény arra, hogy a világ lehetőleg híven ismerjen meg minket, ősrégi és általános, mint ahogyan a külföldi vélekedők – lehetőleg pozitív – ítéleteinek nemzeti önismeretünkbe való beépülésére vonatkozó is.²⁶ A reformkorban a romantika hatására kelt életre – jellemzően, azonban nem kizárólagosan német nyelvterületen – az a magyarság kép, amely szinte egészen napjainkig él: a romlatlan természetben otthont találó, fékezhetetlen és szabadságszerető, személyes függetlenségére féltékenyen vigyázó magyar nép képe.²⁷

Budavár és a Krisztinaváros. Hunfalvy 1856, 82–83 között

A kedvező vonásokat sokszor a negatív kép (részezes, kulturálatlan stb.) ellensúlyozása érdekében már csak nemzetpedagógiai célból is szükségesnek vélték hangsúlyozni, azonban a külső, idegen – minket esetenként rossz fényben feltüntető – írások mindig számottevő szerephez jutottak (például *Herder* vagy *Jules Michelet*). A nemzetgyéniség 19. századi meghatározása kettős céllal bírt: egyfelől önmeghatározás volt, másfelől az európai nyilvánosságnak szólt.²⁸

TÜKÖRKÉP? – MAGYAROK EURÓPÁBAN

Jakob Glatz 1799-ben név nélkül kiadott munkájában²⁹ a honfoglaló magyarokat barbároknak minősíti, akik csak a németek hatására léptek a kulturáltabb népek sorába, ezáltal az ország kultúráját nem hazai fogantatásúnak beállítva. Az erős német öntudattal rendelkező, szepességi szász *Glatz* a korabeli Magyar Királyságról igen éles kritikát fogalmazott meg, politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szinten is. Könyvének visszhangja felháborodással és elutasítással volt telve.³⁰ *Soós István* szerint *Glatz* nemegyszer kemény hangvételű bírálatában ifjúi heve, a jozefinizmus iránti elkötelezettsége, felvilágosult gondolkodásmódja, nem utolsó sorban pedig az egykorú hazai és külföldi szakkönyvek, útleírások is meghatározó szerepet játszhattak.

Kultúránk hiányosságának, elmaradottságának gondolata azonban más nyelvte-

rületen is megjelenik. *Czigány* kutatásaira támaszkodva,³¹ az 1800-as évek elejéről számos (német és angol) forrásban lehet utalást találni erre. Nemcsak a kulturális szintről, hanem sokszor magáról a népről is általánosító, rossz véleményt olvashatunk: „*Úgy mondják, a magyarok szangvinikus-kolerikus alkatúak, kissé szenvedélyesek, kegyetlenek, büszkék és bosszúvágyók. Mindig is jó katona hírében álltak, nagyobb készletet érezve a fegyverkezésre, a harcművészet gyakorlására és a vadászatra, mint a művészetekre, a tanulásra, a kereskedelemre vagy a földművelésre.*”³² Az idézet a Magyarországról mindösszesen másfél oldalban szóló *Encyclopaedia Britannica*³³ 1810-es szócikk részlete. Ez a szöveg szinte változtatások nélkül megtalálható az 1823-as hatodik kiadásban, valamint ez a sommázó vélemény jelenik meg *Jakob Glatz* már idézett művében is. Az *Encyclopaedia* egy évvel később megjelent pótkötetében már árnyaltabb vélemény olvasható. A szócikk szerzőinek forrásai a korban megszokotthoz igazodtak: néhány résznél *Richard Bright* 1814-es tapasztalataira³⁴ támaszkodtak, valamint felhasználták *Schwartner Márton*³⁵ művét is.

Az általános, negatív nézetek gyakorta tehát még a 19. század elején is éltek, hiszen sokszor régi, elavult forrásokat használtak információszerezéshez. Jó példa erre a következő eset, amelyről *Czigány Lóránt* tesz említést.³⁶ 1845-ben a *The Encyclopaedia Metropolitana*³⁷ egy helyen azt írja: igaz ugyan, hogy „...*jelenleg több színház működik Magyarországon és Erdélyben, de csak vándortársulatok játszanak, s még a főváros, Pest sem dicsekedhet állandó színi intézménnyel.*”³⁸ Ehhez képest *John Palgrave Simpson* csaknem ugyanabban az évben megjelent könyvében a Nemzeti Színház magas művészi színvonalú előadásairól számolt be.³⁹

Az egyik század eleji angol folyóiratban már pozitív vélemény fogalmazódik meg az ország kulturális szintjéről: „*A lap [ti. a Tudományos Gyűjtemény] sok roppant érdekes cikket közöl, amelyek bizonyítják, hogy Magyarország semmivel sem marad le a civilizáció fejlődésében.*”⁴⁰ Illetve: „*Európa közepén létezik egy nyelv, egy nagyszámú és lovagias nép nyelve, amelynek gyorsan fejlődik nemzeti irodalma, kritikussaink viszont alig vettek eleddig tudomást róla.*”⁴¹ Utóbbi mondat jelzi a század ’20-as éveitől kezdődő, megismerésünk iránti vágy felébredését.

A fentebb ábrázolt kép csak a 19. században erősen megnövekedett, Kelet- és Kelet-Közép-Európába – így Magyarországra is – látogató angol utazók számának, valamint a szabadságharcnak és az azt követő nagyszabású emigrációnak köszönhetően változott jelentősen.⁴² A gőzhajózás elindulása mellett a korabeli angolság jellemző vonása, azaz az egzotikum, a távoli keresése, a „modern élettől” való menekülés is lendített a magyar földre látogatók számán.⁴³ Magyarország pont ilyen helynek számított, hisz *Andrew Archibald Paton*⁴⁴ még az 1851-ben megjelent könyvében is Ázsia részének tekinti az országot a pusztáról érkező parasztok látványával,⁴⁵ bár ezekben a sorokban inkább a romantika erős hatása érezhető.

Több helyen is feltűnik az a *Richard Bright*nál megjelenő gondolat, miszerint II. József németesítési törekvései a magyar irodalom újraéledését eredményezték. Ez egyike azoknak a féligazságot tartalmazó toposzoknak, amelyek évtizedeken keresztül felbukkantak az

Edward Browne könyvének címlapja, 1696

[https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Browne_\(physician\)#/media/File:Brief_account_of_some_travels_in_Hungaria,_Servia,_Bulgaria,_Macedonia,_Thessaly,_Austria,_Styria,_Carinthia,_and_Friuli.tif](https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Browne_(physician)#/media/File:Brief_account_of_some_travels_in_Hungaria,_Servia,_Bulgaria,_Macedonia,_Thessaly,_Austria,_Styria,_Carinthia,_and_Friuli.tif)

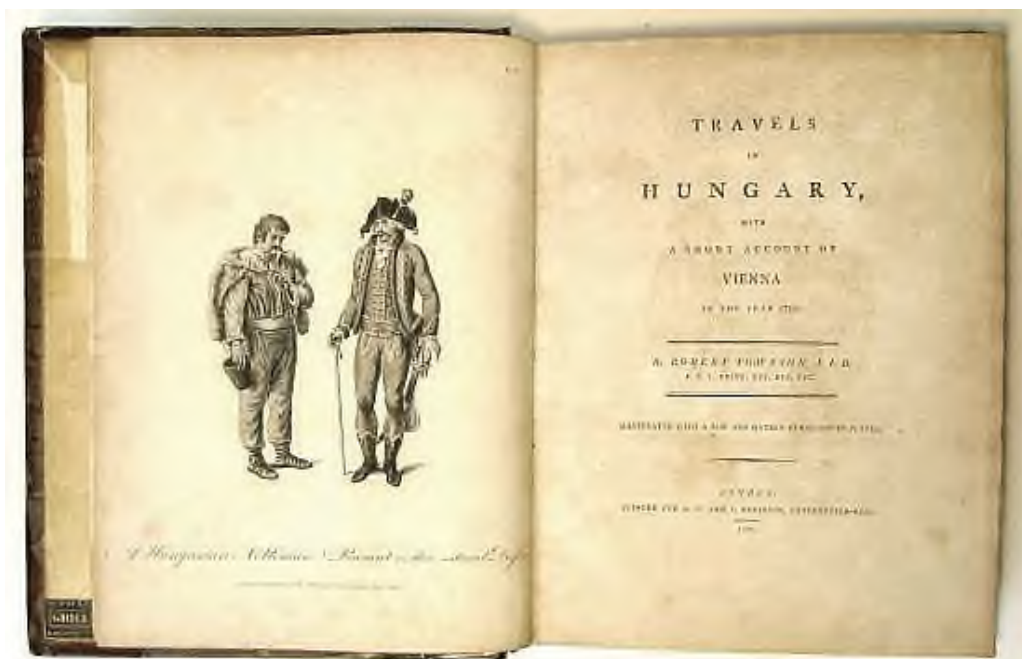
írásokban. Az *Encyclopaedia Britannica* 1824-ben kiadott pótkötetében a „Hungary” szócikk szerzője például a magyar nyelvről szóló részt *Bright* útikönyvéből veszi át. *Johann Georg Kohl*⁴⁶ 1840-ben papírra vetett soraiban szintén felfedezhető ez a gyakran emlegetett tény. A korban többen is úgy gondolták, hogy a magyar nyelv felett eljárt az idő. Ez az elképzelés jelenik meg az előbb említett utazónál is: „...a magyar nyelv korábban nem volt elég fejlett ahhoz, hogy más nemzetek számára is elfogadható legyen. [...] A magyarok nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy nyelvüket az élet minden területére bevezessék. Mégis, sokszor előnyösebb egy fejlettebb, elterjedtebb nyelv, például a német használata.”⁴⁷

A LEGGYAKRABBAN HASZNÁLT FORRÁSOK

Az áttekintett korabeli könyvekben a többi nyugat-európai állammal összehasonlítva országunkról jóval kevesebb információ állt az emberek rendelkezésére, de még így is sok enciklopédiában, számos útleírásban és útikönyvben találhattak ide vonatkozó adatokat az érdeklődők. A brit és a magyar nép között nem alakult ki szoros kapcsolat az évszázadok során, így a kölcsönös informálódás hiányában az egymásról szerzett ismeretek gyérek voltak, a kialakított képek pedig hézagosnak és felszínesnek, alkalomadtán torznak bizonyultak. Az érintkezés esetenként megélnékült, azonban ez sem változtatott jelentősen a már meglévő képen.⁴⁸

Leopold von Berchtold 1789-ben megjelent kétkötetes művének második részében összegyűjtötte a legérdekesebb európai utazókat jelentősebb városokra, nagyobb tájegységekre, valamint országokra lebontva. E kötet elején egy részletes, angol és idegen nyelvű bibliográfia is található, mely magáról az utazásról szóló irodalmat sorolja fel.⁴⁹ *Berchtold* könyvében Magyarország és külön Erdély is szerepel. A „Hungary” címszó alatt huszonhat, a „Transylvania” címszó alatt hat különböző nemzetiségű utazóról és művéről tesz említést, pontos bibliográfiai adatokkal. Francia nyelvterületen a *Prévost abbé*⁵⁰ szerkesztette, pár évtizeddel korábban kiadott, ugyanilyen jellegű sorozat terjedt el.⁵¹

Hasonló céllal kiadott könyveket a 19. században is lehet találni. Ezek közé tartozik többek között a *John Pinkerton* által szerkesztett 17 kötetes mű.⁵² Itt is, úgy mint a későbbi útikönyvek esetében, vagy az olyan útleírásoknál, ahol nem kifejezetten Magyarország volt az úticél, a rólunk szóló információ döntő többségben az Ausztria címszó alatt vagy az Ausztriáról szóló könyvekben volt megtalálható.⁵³ *Pinkerton* és *Berchtold* kiadványának példáján jól lehet látni, hogyan terjedt több évtizednyi különbséggel – az időközbeni fordításoknak köszönhetően pedig eltérő nyelvterületeken is – ugyanaz az információ. A huszonhat magyarországi úti beszámolóból tizenhat jelenik meg *Pinkerton* 17 kötetes sorozatában. Itt már mindkét, a 19. században annyiszor hivatkozott mű, azaz *Robert Townson*⁵⁴ és *Edward Browne*⁵⁵ könyve is feltűnik. *Pinkerton* külön ki is emeli ez utóbbi – *Berchtold* könyvében szintén megjelenő – útleírásnál, hogy: „...jelenleg ez kitűnő útirajz”.⁵⁶ Azért is érdemes ezt hangsúlyozni, hiszen nem egy frissen kiadott útikönyvről (és nem csak egyszer előforduló jelenségről) beszélünk: 1814-ben egy

Robert Townson magyarországi útkönyve, 1798

1673-as könyvet ajánlanak informálódás céljából az olvasónak, utazónak! Ezt követően a viszonylag új, 1797-es kiadású Townson könyve után is hozzáfűzi: „Magyarország vonatkozásában ez a legjobb angol munka. Franciára és németre is le van fordítva.”⁵⁷

A felhasznált irodalomra jellemző, hogy számos 18. században keletkezett művet sorolnak fel. Ezek között szinte mindig megtalálható – még 1845-ben is! – Townson és Browne 17. és 18. századból származó útleírása, amely értékes és hiánypótló voltukat tükrözi. Idővel azonban helyüket átvették a frissebb könyvek. Ilyen, több évtizeden keresztül forgatott és idézett feljegyzések lesznek Richard Bright 1814-es,⁵⁸ Julie Pardoe 1839–40-es⁵⁹ vagy John Paget (1808–1892)⁶⁰ szintén 1839-es látogatásáról szóló beszámolóit. Bright könyvének előszavában szintén szólt a két fentebb említett utazóról. Könyve annyira alapművé vált, hogy még az *Encyclopaedia Britannica* 6. kiadásában található szócikk bizonyos részeit is az ő ismertetőjéből merítették, néha szóról szóra.⁶¹ Szintén többször találkozni a François-Sulpice Beudant által írt, Magyarország földrajzáról szóló összefoglalóval.⁶² Többek között ezeket a forrásokat látjuk Pinkerton 1814-es művében, az 1832-es *Edinburgh Encyclopaediában*,⁶³ az 1836-os *Popular Encyclopaediában* vagy az 1845-ös *Encyclopaedia Metropolitanában* is.

A vizsgált munkák ezek mellett hivatkoztak magyar szerzők – nem mindig legfrissebb – munkáira is (kisebb arányban a külföldi forrásokhoz képest), így például Bél Mátyás,⁶⁴ Schwartner vagy gróf Mailáth János Nepomuk József⁶⁵ műveire.

A Magyarországról szóló információk az évtizedek múlásával egyre sokoldalúbbá váltak egyrészt az akkoriban felénk irányuló fellendülő érdeklődésnek, másrészt az

egyre bővülő irodalmi választéknak köszönhetően. Az előbb említett hazai írók mellett egyre több magyar szerző művét olvashatták a külföldiek. *Schams Ferenc*⁶⁶ 1822-ben megjelent Pestről szóló könyve⁶⁷ például annyira sikeres volt, hogy Budáról is készített egyet. Sokáig ez a könyv szolgált információkkal Pest-Budáról a külföldieknek, amelyet Magyarországon élő ember írt.

IV. AZ UTAZÓK TAPASZTALATAI RÖVIDEN

Buda 1686. szeptember 2-i ostroma és a töröktől való visszafoglalása utáni nagy pusztítás romjai csak lassan tűntek el, illetve az újjáépítés is csupán apránként haladt előre. Ennek ellenére nagyon rövid időn belül az utazók kedvelt úti céljává vált a város,⁶⁸ és nevezetességei közül leginkább a fürdőket, a budai bort és a hajóhidat emelték ki.⁶⁹

A két városrész közti különbség mindig is megfigyelhető volt, és a fejlődés mértéke már a 18. század első felében Pest javára billent. A 19. század folyamán Pest-Buda esetében bővítésekről, új épületek és városrészek felépítéséről beszélhetünk, míg például a korabeli Párizsban a városkép több mint fele áldozatul esett a Hausmann báró által meghatározott átalakításnak.

Hosszas előkészítő munkálatok után Székesfehérvár és Esztergom mellett Buda és Pest is szabad királyi város rangjára emelkedett 1703 őszén,⁷⁰ de a fővárossá emelkedés lassú folyamat eredménye volt. A 18. század végére Buda évszázadok múltán újra

A Feldunasor Pesten. Hunfalvy 1856, 116–117 között

igazgatási központtá vált, egy felülről irányított folyamat részeként. Pest és Buda a főváros szerepkörét közösen töltötte be, mert míg Buda az ország közigazgatási központja, addig Pest a gazdasági és kulturális centrum lett (az 1830–40-es évektől kezdve politikai szerepe is jelentősen megnőtt).

Az alábbiakban olyan idézeteket emelek ki az utazók írásaiból, amelyek a városfejlődés egy-egy fontos eleméről alkottak véleményt.

NÉPESSÉG

Pest gyors ütemű növekedése a 19. század első felében indult meg. Az 1830–40-es években lakossága 76%-kal nőtt, míg Budáé mindössze 35%-kal. Pest nemcsak Magyarország legnagyobb városává vált, de európai szinten is a nagyvárosok sorába lépett. Ezt az ugrásszerű gyarapodást *J. G. Kohl*, amerikai típusú fejlődésnek nevezte. Véleménye szerint az ilyen kiugró példákért – a kor szokásának megfelelően – nem kell Amerikába menni, hiszen Európán belül is rengeteg példát lehet erre találni, így Nagy-Britanniában, Oroszországban vagy a német városok között. Végül, de nem utolsó sorban Pestet is az ilyen városok közé sorolja.⁷¹ Egy évtizeddel később *Charles Pridham*⁷² is erről számol be: „...a hatalmas síkságon fekvő Pest [...] jelen állapotában oly gyorsasággal emelkedett, bármely más európai várost túlszárnyalva. Húsz évvel ezelőtt a főváros északi része, amely ma legszebb utcáinak és tereinek ad helyet,

Az Aldunator Pesten. Hunfalvy 1856, 68–69 között

egybefüggő mocsár volt. Ezek lecsapolásával és mesterséges alapozásával vált végül alkalmassá a most használt célra. [...] A viszonylag új felépítése a városnak, éppen ezért hozzájárul ahhoz, hogy a város a modern kifinomultság előnyeivel legyen felruházva, és így rögtön Párizs, Berlin és Edinburg után sorolják.”⁷³

Igaz ugyan, hogy Pest-Buda a többi európai fővároshoz képest lakosságszám tekintetében lemaradt, azt azonban nem lehet elvitatni, hogy a gyarapodás mértékében, a fejlődés ütemét tekintve messze maga mögé utasította Párizst, Londont vagy Bécsset. Mert míg Bécs a század közepére csupán megduplázta lakói számát, addig Pest megnégyszerezte, a hetvenes évek elején pedig már hatszorosára növelte lakói számát. Európai viszonylatban a 16. legnagyobb város volt, olyanokat megelőzve, mint Milánó, Róma vagy éppen Brüsszel.

A társadalom színésége, vegyes rétegei az utcán jól megfigyelhetőek voltak. 1845-ben *Felicia Skene* így látta: „...az utcán sétálva azonnal feltűnnek a jellegzetesen magyar elemek: a magyar parasztok széles kalapban és köpenyben, több lóval húzott teherkocsiaikkal.[...] Éppen az esti korzó ideje volt. Az utcákon élénk, vidám tömeg hömpölygött, a legkülönbélebb díszes hintók és fogatok hajtottak el, fiatal magyar nemesek pedig tüzes paripájukon ültek figyelemre méltó könnyedséggel és kecsességgel.”⁷⁴

VALLÁSI ÉS ETNIKAI ÖSSZETÉTEL

A leendő főváros vallási összetétele meglehetősen homogén volt. Jellemző volt a katolikus túlsúly, mellettük a görögkeletiek voltak nagyobb számban. *Schams* 1821-ben kiadott, igen sikeres könyvében a különböző felekezetek békés együttéléséről ír: „...a türelem és a szeretet érzése egyre jobban elterjed, a hajdani történelem néhány lapját szomorúan elsötétítő vak hitbuzgóságnak nyoma sincs: békésen élnek egymás mellett, hiszen mindannyian egy Istenben hisznek. Ki kételkedhet még a felvilágosodás jótékony hatásában, aki látja és hallja, ahogyan az evangélikus vagy református gyászmenet a katolikus harangok gyászhangjára megy a sírhoz? Így gondolkoznak és cselekszenek Pesten!”⁷⁵

Ugyanerre találunk feljegyzést közel húsz évvel később a svéd utazó, *Anders Lindeberg*⁷⁶ 1840-ben kiadott könyvében: „Egy lutheránus pap – Székács József – emlékbeszédet tartott az Akadémiának egy elhunyt tagja, báró Prónay Sándor felett. Én egy fiatal katolikus pap mellett ültem, akinek neve Horváth Mihály volt, és dicsérte a beszédet, amelynek a végén nagy lelkesedéssel kiáltott a többiekkel éljent. Feltűnt, hogy a különböző vallások tagjai milyen barátságosan beszélgettek egymással, és tájékoztattak arról, hogy közöttük a legjobb egyetértés uralkodik. Magyarországon nem helyeznek nagy súlyt a vallási nézetekre, és a legutóbbi országgyűlésen a vegyes házasságok tekintetében a protestánsok igen lelkes védelmezőkre találtak a katolikusok között.”⁷⁷

Székácsal és híveivel kapcsolatban hasonló véleményt olvashatunk *Pardoe* ugyanebben az időszakban átélt tapasztalatairól.⁷⁸ A politika terén azonban már más volt a helyzet szerinte: a vármegyei választási „...konfliktus inkább vallási, mintsem

*A görög egyház
az Aldunatoron Pesten. Hunfalvy
1856, 120–121 között*

*A Szentháromság tere
és a Nagyboldogasszony egyháza
Budán.
Hunfalvy 1856, 94–95 között*

Császármalmok és Császárfürdő Budán. Hunfalvy 1856, 106–107 között

*politikai jelleget öltött. [...] A vallási ellenségeskedés százsorosan ártalmasabban hat az ország fejlődésére, mint a politikai nyugtalanság.*⁷⁹

Vallás tekintetében az elsődleges közösség mindvégig a katolikus maradt, bár abszolút számuk a korábbihoz képest csökkent, éppúgy, mint a görögkatolikusoké. A protestánsok, azon belül is az evangélikusok közössége nőtt. Legnagyobb növekedést a zsidó közösség tagjai között találunk: 5%-ról 13%-ra.

Az ország etnikai összetételét illetően, egy a 19. század elején élt magyar statisztikus, *Magda Pál* ezt írta: „*Magyar Országunk lakosa példa nélkül zavarék: mert tán az egész világon nincs egy tartomány, mellyben olly sokféle Nemzetek és nyelvek találatnának, mint itt.*”⁸⁰ A városban három nagyobb csoportot lehetett elkülöníteni: a magyarokat, a németeket valamint a görögkeletieket (rácokat, macedónokat, görögöket). A köztük felmerülő súrlódások kizárólag gazdasági érdekkellentétekre korlátozódtak.

GAZDASÁG

Magyarország, így Pest-Buda gazdaságát is meghatározta az osztrák protekcionizmus, azaz országunk gondoskodása a birodalom megfelelő nyersanyagellátásáról, másfelől az osztrák-cseh ipar belső felvevőpiacának biztosítása, ezzel együtt a külső és belső konkurencia kizárására való törekvése.⁸¹ A város külterületei sokáig megőrizték falusias

Óbuda s a hajómalmok. Hunfalvy 1856, 112–113 között

jellegüket, megélhetésük az őstermelés volt. A század első felében a mezőgazdaság szerepe jelentéktelen volt; ez alól egyedül a budai bortermelés jelentett kivételt. Érdekes, hogy a szőlőtermesztés még a török hódoltság ideje alatt sem szünetelt, majd kiűzésük után hamarosan újraindult.⁸²

A budai borok Európa-szerte ismertek voltak.⁸³ Az utazók is megemlékeznek róluk, bár ellenétes véleményeket olvashatunk tőlük. *Julia Pardoe* a budai szőlészetekről beszámolva a borfajtákat is megemlíti: „...nagy a választék közöttük; az *Alderberg*,⁸⁴ és a »Török vér«-ként nevezett borok, melyek a város mögötti hegyeken nőnek, a helyi lakosok nagy kedvencei”.⁸⁵ *Simpson* például meglepődött azon, milyen kevés bort fogyasztanak itt, annak ellenére, hogy külföldön az a hír járja a magyarokról, hogy részegesek. Ezzel szemben annyi vizet isznak, mintha hinnének a vízkúra gyógyító erejében. Azonban ő is említést tesz a Sopron melletti híres borokról, az *Ödenburgerről* és a *Rüsterről*.⁸⁶ Még a kiegyezés évében is dicséri a borokat *Julia Clara Byrne*,⁸⁷ aki egy budai séta alkalmával látta a sok szőlészetet.

Míg Budán illetve Óbudán tehát a szőlőtermelés, addig Pesten a kiemelkedő szakmai színvonalú kézművesipar, valamint a gazdasági élet húzó ágazata, az évtizedek alatt megerősödő (leginkább termény-) kereskedelem volt a meghatározó. Ezt a fokozatosan kiépülő Pest-Buda centrikus vasúthálózat tovább erősítette.

A század közepétől az ipar jelentősége is növekedőben volt, leginkább a mező-

gazdasági termékeket feldolgozóké. A leghíresebb ezek közül az Európa-szerte ismert malomipar volt. Az 1860-as évekre Pest a kontinens tőkés malomiparának egyik legjelentősebb központjává vált, bár a folyami malmok sokasága már a reformkortól kezdve hozzátartozott a pest-budai Duna képhez. 1834-ben nálunk járt, a városunkról csak egy gyors benyomást szerző *Quin*⁸⁸ is megemlíti, hogy: „...ahogy tovább mentünk, a Dunát benépesítő számos különös lisztmalom mellett haladtunk el. Ezek az úszó masinák szerkezetileg nagyon egyszerűek. [...] Igen festői megjelenésűek, néha tizhús is rögtön egymás után jön.”⁸⁹ Tíz évvel később *Felicia Mary Francis Skene*⁹⁰ a folyami malmok hosszú sorából értesül Pest közeledtéről.⁹¹ *Arnold R. Arthur*⁹²1867-es feljegyzésében már jól látszik az ipar utolsó évtizedben tett hatalmas előrelépése: „...sok Angliából származó mezőgazdasági gépet adnak el az országban, de a legnagyobb és legfontosabb malom maga a Duna. Belgrádból felfelé hajózva lehorgonyzott vízimalmok százai mellett haladtunk el, kerekeiket a folyam vize hajtotta. Tengelyük egyik vége az általában zsindegyel fedett úszó malom-házon, másik vége a nyitott uszályon helyezkedik el.”⁹³

VÁSÁR

Pestet központi földrajzi elhelyezkedése egyben a kereskedelem csomópontjává is emelte. Az 1808 és 1814 közötti kontinentális zárlat ideje alatt Pest-Buda a gyarmati árukkal való kereskedés fő színhelyévé vált. Ennek köszönhető a pesti nagykereskedők csoportjának megjelenése, illetve a kereskedelem fokozódó szakosodása is.

A Duna bal partján évenként négy nagy országos vásárt tartottak: a József-napi vagy tavaszi vásárt (március 19.), a Medárd-napi vagy nyár eleji vásárt (június 8.), a János-napi vagy nyárutói vásárt (augusztus 29.) és a Lipót-napi vagy őszi vásárt (november 1.).⁹⁴ Fő célja a pesti vásár meglátogatása volt a hazánkba látogató utrechti egyetemi professzornak, *Jan Ackersdijcknek*,⁹⁵ aki 1823 őszén töltött pár napot Magyarországon. Nem volt annyira elragadtatva az itteni körülményektől: „...körülbelül egyórányi járásra Váctól az út egészen megtelt a pesti piacra tartó szekerekkel. [...] Egy szekér elé hat vagy nyolc állatot is befogtak, [...] mert sokszor a tengelyükig a sárba merültek. Az ember el sem képzelte volna, hogy ez annak az útnak az egyik szakasza, amely néhány óra elteltével a fővárosba vezet.”⁹⁶ Nem csak a közlekedési lehetőségek visszamaradottságát említi meg, hanem az ország egyéb igényeiről is szókimondóan vélekedik: „...a vásártértől a város felé vezető úton egymást követték az elárúsító bódék és pultok, és itt mindenféle, a ruházkodással és a háztartással kapcsolatos árut kínáltak a vidéki vásárlóknak. [...] sok dolgot, melyek nem voltak ugyan nagyon értékesek, de sokkal több fajtát árultak belőlük, mint amit ezeknek a szegény embereknek [ti. a parasztoknak] az egyszerűsége és kis igénye alapján elvártunk volna. Ezt látva elképzelhető, hogy milyen nagy mennyiségű és milyen megszámlálhatatlanul sokféle árut adnak el azon országok lakóinak, ahol a jómód és az igények sokkal nagyobbak, így például Hollandiában és még sokkal inkább Angliában.”⁹⁷

J. G. Kohl augusztus 29-én, egy cseh iparos társaságában nézte meg a nyárvégi vásárt, amelynek forgataga teljesen lenyűgözte és könyvében egy egész külön fejezetet szánt ennek a tarka világnak a bemutatására.⁹⁸ A pesti vásárok nagysága megközelítette a lipcseiekét és frankfurtiakét, emellett az importált iparcikkek fő elosztóhelyévé is vált, így Európa számos részéről jöttek kereskedők ezekre az alkalmakra. Regionális jelentőségét Kohl is hangsúlyozta: „...a pesti vásár nem csak Magyarországnak fontos [...], a magyarokkal határos tartományok számára talán még nagyobb jelentőséggel bír – a déli törököknek, az északi németeknek és lengyeleknek, a német tartományoknak, Ausztriának, Morvaországnak, Sziléziának és Galícia nyugati részének [...]”⁹⁹

ÉPÍTÉSZETI ARCULAT

Egyértelműen ki lehet jelteni, hogy összes hiányossága ellenére Pest-Buda minden idelátogató tetszését elnyerte, várakozásait mindig felülmúlta a város első megpillantása.

1823-ban *Ackersdijck* így fogalmazott: „Az utcák még sok helyen nincsenek kikövezve, és a félkész épületek a város sok, egyébként igen szép pontját elcsúfítják. Sok utcát azonban szép egyenesre formáltak, és csinos házakkal építettek be, olyannyira, hogy Pestet valóban a szép városok közé lehet sorolni.”¹⁰⁰

„Pest maga, Buda nélkül, akkoriban a birodalom legnyomorúságosabb falva volt. És most, nem sokkal több, mint száz év elteltével nemcsak a Magyar Királyság legimpozánsabb várossá vált – képes bármely más szép várost félreállítani.”¹⁰¹ – mondja Kohl.

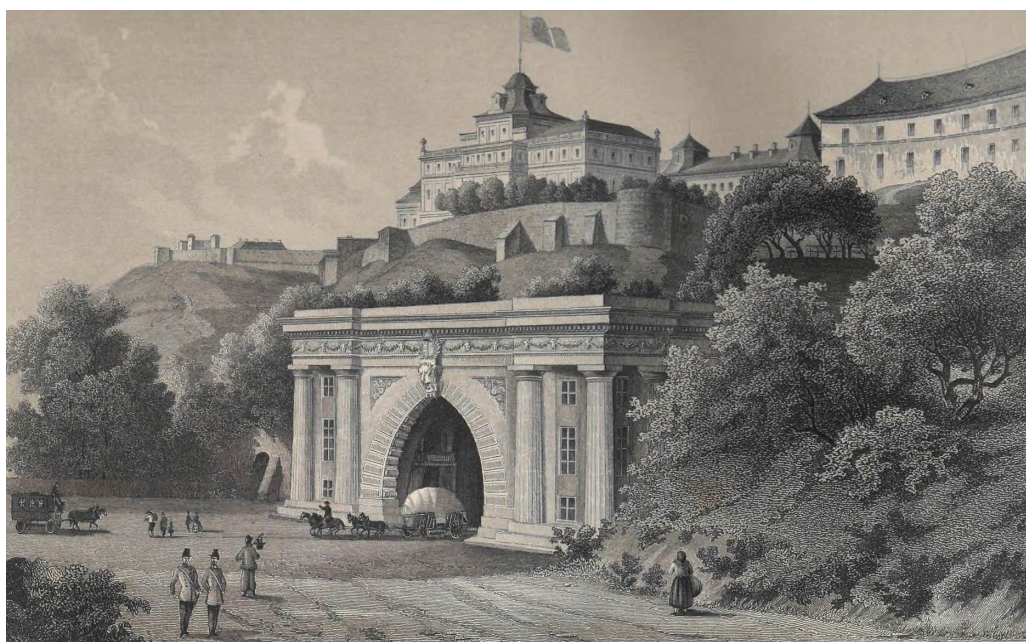
A pesti palotásor szépségéről mindenki elragadtatással szólt, ahogyan a város hangulatáról is. Természetesen ezt, vagy Pest-Buda arculatát számos utazó összehasonlítja más nagyvárosával, így Béccsel, Prágával vagy éppen Szentpétervárral. A sok kedvező vélemény mellett más ítélet is született: „A pesti utcák szélesek és le vannak kövezve, de a városból mégis feltűnő módon hiányzik az a kifinomult elegancia, mely általában jellemzője azoknak a fővárosoknak, ahol jelentős vagyonos osztály él.”¹⁰² – hangzik *Arnold R. Arthur* véleménye 1867-ből.

A gyors építkezések az utazókat is magukkal ragadták, úgy érezték, hogy a magyarok nem sajnálják a pénzt a fővárostól, emellett gombamód szaporodtak a pazar épületek és fényes paloták. A rohamos gyarapodás ellenére számos hiányossága volt a városnak, melyek közé tartoztak többek között a kövezett utak. Ezek hiányában nyáron a por, télen pedig a sár okozott gondot. A kultúra és elmaradottság egymás mellett élését sokan természetesnek vették anélkül, hogy ezt zavarónak érezték volna.

Ennek ellenére a homokos talaj mindenki útját megnehezítette. *Miss Pardoe* így emlékezik vissza: „...ez a negatívum az összes környező vidék látogatásakor fennáll az egyébként gyönyörű város körül, amely nyáron rendszeresen porba burkolódik. Nemcsak minden fuvallatra söpör végig az utcákon, hanem a folyót is füstként kíséri. Első hallásra ezt nehezemre esett elhinni, de sajnálatos módon meggyőződhettem róla, amint

Pest és Buda. Hunfalvy 1856, 64–65 között

A budai alagút kapuzata. Hunfalvy 1856, 78–79 között

egy magaslatról először letekintettem a városra. A pestiek »Kis Londonnak« nevezik városukat, és bizonyos, hogy ha a mi metropoliszunk a köd, akkor Pest tagadhatatlanul a por városa.¹⁰³ Szintén erről a nyári forró, homokot kavarázó kellemetlen szélről tesz említést A. A. Paton is.¹⁰⁴

Ezzel a problémával nem csak az idelátogatók foglalkoztak. Pest nagy ütemű fejlődése mellett az élhető, szép városi környezet kialakítása egyre nagyobb hangsúlyt kapott a helyi lakosok körében is. Ezzel kezdetben az 1808-ban megalakuló, József nádor vezetése alatt álló Városszépítő Bizottmány foglalkozott, majd az 1857-es megszűnését követően a Fővárosi Közmunkák Tanácsa dolgozott ki nagyarányú városfejlesztési terveket.¹⁰⁵ Podmaniczky Frigyes, ki utóbbi alelnöke is volt, így fogalmazott visszaemlékezéseiben: „...a fő dolog, hogy városunkat óvjuk meg a portól, amennyire lehet”.¹⁰⁶

Az utazók által is gyakran említett, testvérvárosok közti különbség jól megfigyelhető, legyen szó építészetről, lakosságról vagy gazdaságról. Hízelgő toposz számunkra a külföldön elterjedt híres vendégszeretetünk. Ezzel egyezően, J. G. Kohl 1840-ben meglepedéssel szól a pesti szállodákról: „...gyakran elcsodálkozom az utolsó béke ideje óta egész némethonban épült számtalan új, pompás szállodán. De meg kell mondjam, hogy amit Pest ezzel kapcsolatban az utóbbi 20 évben az idegenekért tesz, nem hasonlítható össze más német városban való történetekkel – ez kétségtelenül mindent fölülmúl. [...] Ha egyet jellemez az ember, úgy igaz az mindegyikre, hiszen hasonlítanak egymásra – különbözőségük csupán a tündöklés és a luxus mértékében jelenik meg. [...] Mindegyik első osztályú pesti fogadóban két étterem van. A földszinti étterem – ahol délben és esténként rendszerint muzsika szól – rendszerint a virágokkal díszített kertre nyílik, az emeleti teljesen zárt, ide az előkelő osztály tagjai járnak. A belső berendezés oly pompás és szép, hogy Párizsban sem várnék el többet.”¹⁰⁷ A szállók kiválóságáról szól Ansted is, aki majd’ 20 évvel később járt nálunk: „Pesten a hotelek pazarok, minden luxussal felszerelve, éppúgy, mint bármely más európai fővárosban. Az »Angol Királynő« étke, csakúgy mint bora kitűnő volt [...] minden okom megvolt az elégedettségre. A többi fő szállóról is csak jókat hallottam.”¹⁰⁸

KULTÚRA, SZABADIDŐ, SZÓRAKOZÁS

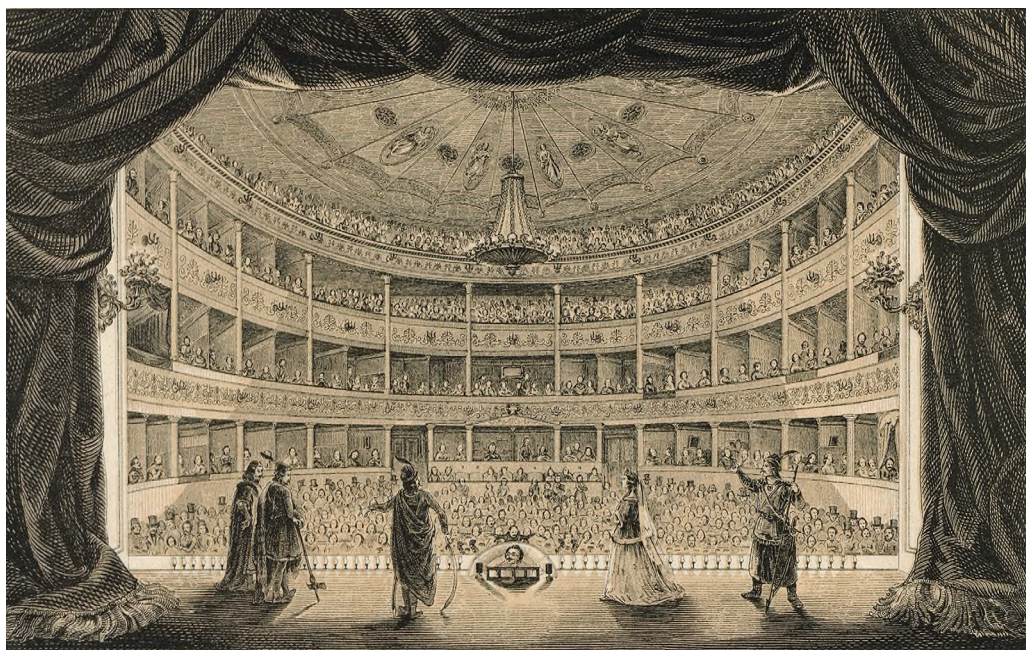
A 19. század folyamán jelentőssé vált Pest-Buda központi kulturális szerepe, a nemzeti kultúra és nyelv egyre nagyobb hangsúlyozásával. Az 1820-as évektől kezdve Pest a magyar irodalmi, valamint a politika élet és sajtó központjává vált. Ennek ellenére az országgyűlés székhelye egészen 1848-ig Pozsony maradt.

A pest-budai színházak történetében csak a 19. század hozott változást, amikor is az addigi német és magyar vándortársulatok vendégszerepléseit felváltották az állandó színházak előadásai. Pesten kezdetben csak az 1812-ben megnyíló német nyelvű színház működött. 1823-ban így írt a holland látogató az egyik előadásról:

„...a színházban az *Ein Uhr* című darabot néztük meg. Az épület belülről és kívülről

*Karl Josef Kuwasseg (1799-1859): Pesti Magyar Színház, 1837. Színezett acélmetszet.
Budapesti Történeti Múzeum*

*Rohn Alajos: Pesti Magyar Színház nézőtere, színpadképpel, 1837-ben. Acélmetszet.
Budapesti Történeti Múzeum*

is nagyon szép. A belső teret igen jól alakították ki, hogy a színpadot mindenhol látni lehessen. Sok ember volt jelen, de a darab elég nyomorúságos volt, ráadásul még rosszul is adták elő."¹⁰⁹

Az 1836-os országgyűlés határozata értelmében, 1837-ben megnyitotta a kapuit az első állandó magyar színház is, Pesti Magyar Színház néven, első igazgatója *Bajza József* volt. Működése elején a jelentős hazai darabok hiányában külföldi műveket fordítottak magyarra, például *Shakespeare*től, emellett még németből és franciából fordított darabokat mutattak be. Idővel egyre több és jobb magyar színmű is előadásra került, ezek közül *Kisfaludy Károly* vígjátékainak és történelmi darabjainak töretlen népszerűsége, *Erkel Ferenc* operái és *Szigligeti Ede* népszínművei méltók említésre.¹¹⁰ Az újonnan felépült színház nemzetközi összehasonlításban közepesnek nevezhető. Nem árt azonban megjegyezni, hogy eredetileg Pest vármegye színházaként épült. A felállítási költségek hozzájárulásáért indított gyűjtés menet közben országossá nőtte ki magát, ezért döntöttek végül az elnevezésekor a „nemzeti” mellett. Ez egyben azt is jelentette, hogy magyar viszonylatban minden addigi, hazai színtársulat számára emelt épületet felülmúlt 2312 fős befogadóképességével.¹¹¹

Kohl saját tapasztalat alapján megjegyzi, hogy az előadás alkalmával látott komédia igen rossz volt. Tapasztalata szerint „...*huszonnégy páholy közül tizenhatban nem ült senki. A karzat és a zsöllye azonban tele volt. A képzett és előkelő közönség – beleértve a magyarokat is – még mindig a német színházat részesíti előnyben. A fiatalok, így a diákok és az ügyvédek inkább a magyar színházat választják.*”¹¹² Igaz, hogy szinte

Rudas fürdő Budán. Hunfalvy 1856, 108–109 között

A Redut épülete Pesten. Hufnagel 1856, 128–129 között

mindegyik páholynak akadt bérlője, ennek ellenére a felsőbb réteg képviselői inkább a Német Színház darabjaira jártak. Kohl úgy vélte, a nagy lelkesedés ellenére „... számos akadály nehezíti a kezdeményezést. Nincs elég nemzeti dráma, kevés a színész és a színésznő, úgy tűnik, hogy a magyarok ebben a művészeti ágban nem nagyon jeleskednek.”¹¹³

Az ikervárosba mindössze csak hat évvel később érkező Simpson, azonban már egy teljesen más képet tár elénk. „A magyar színházművészet rendkívül gyorsan és látványosan fejlődik. [...] Valóban bámulatos, hogy milyen sokat fejlődött a drámairodalom és színházművészet az elmúlt pár év során. [...] A lelkes közönség estéről estére megtölti a [Nemzeti] színházat, nagy a zsúfoltság. [...] Most úgy áll a dolog, hogy hosszú rivalizálás után a német színház már korántsem olyan népszerű, mint régebben.” Összességében, még a nyáron is zsúfolt színház, számára csak „...azt bizonyítja, hogy a magyar színház valóban nemzeti üggyé lett, a társadalom minden rétegét érdeklí a nemzeti színjátszás.”¹¹⁴

Andrew Archibald Paton azt említi meg leírásában, hogy a magyar nyelvű operairodalom hiányában „...a színházak a klasszikus (német, olasz és francia) műveket adják elő magyar nyelven.” Nála is megjelenik az a sztereotípa, miszerint a magyar

Molnár József (1821–1899): *A Kálvin tér a Nemzeti Múzeummal, 1885*
Budapesti Történelmi Múzeum

„...irodalom kezdetleges és a drámairodalom jószerivel nem is létezik. A helyzet orvoslására mindenféle irodalmi díjat tűztek ki, de minden erőfeszítés ellenére nem bukkant fel egyetlen valamirevaló drámaíró tehetség sem.”¹¹⁵ Ez az állítás azonban igencsak túlzó, még ha figyelembe is vesszük azt a tényt, hogy a Nyugathoz képest valóban volt még mit pótolni az irodalmunk területén.

Külön említést érdemel a reformkor egyik nagy újdonsága, a kifejezetten angol mintára létesített, *Pesti* vagy *Nemzeti Kaszinó*, amely 1859-ig a belvárosi Dorottya utcában működött. „A Kaszinó belső elrendezése éppoly tökéletes, mint bármely más európai klubépületé, de a szellemi szabadság, mellyel vezetése rendelkezik, sokat messze felülmúl.”¹¹⁶ A már-már zavarba ejtő sorok megállják a helyüket – az épület földszintjén étterem volt, emellett biliárdszobák, bálterem és könyvtár is helyet kapott itt.¹¹⁷ Egészen a szabadságharc bukásáig, az utazók (*Kohl, H. Ch. Andersen*) kiemelik annak kiváló minőségét. Megtalálható volt itt az összes Magyarországon kiadott újság, a fontosabb német, angol, francia, sőt amerikai lap is, valamint azok a külföldön kiadott könyvek, amelyek Magyarországról szóltak.

1846-ban *Simpson* is megerősíti a pár évvel korábbi véleményt, kiegészítve még egy állítással: „...csupán a Casinó jogán is kiérdemli Pest, hogy a világ civilizált nagyvárosainak sorában jelentős helyet foglaljon el.”¹¹⁸

A fontos nyilvános helyszínek közé tartoztak a kávéházak, nők és gyermekek számára

Johann Vinzenz Reim: A Nemzeti Casino épülete, 1850 körül. Színezett acélmetszet. BTM

*A Nemzeti Casino, belső tere 1890. Klösz György felvétele, 1890-es évek
https://hu.wikipedia.org/wiki/Nemzeti_Casino*

főleg a cukrászdák és fagylaltozók, az alsóbb rétegeknek pedig a kocsmák, sörházak. A kávéházak, ahogyan az útikönyvek is megemlítik, rendszerint a szállodákban voltak megtalálhatók. Az egész korban magas színvonalukról csak a legjobbakat olvashatjuk utazóinknál. *„Pesten oly sok kávéház van, minden utcában található egy. Úgy tűnik, a magyarok még szívesebben adják át magukat az efféle élvezeteknek, mint a párizsiak vagy a bécsiék. Néhány kávéház rendkívül szép és grandiózus; de mindegyik jól felszerelt és igen kényelmes, a kávé pedig kitűnő.”*¹¹⁹

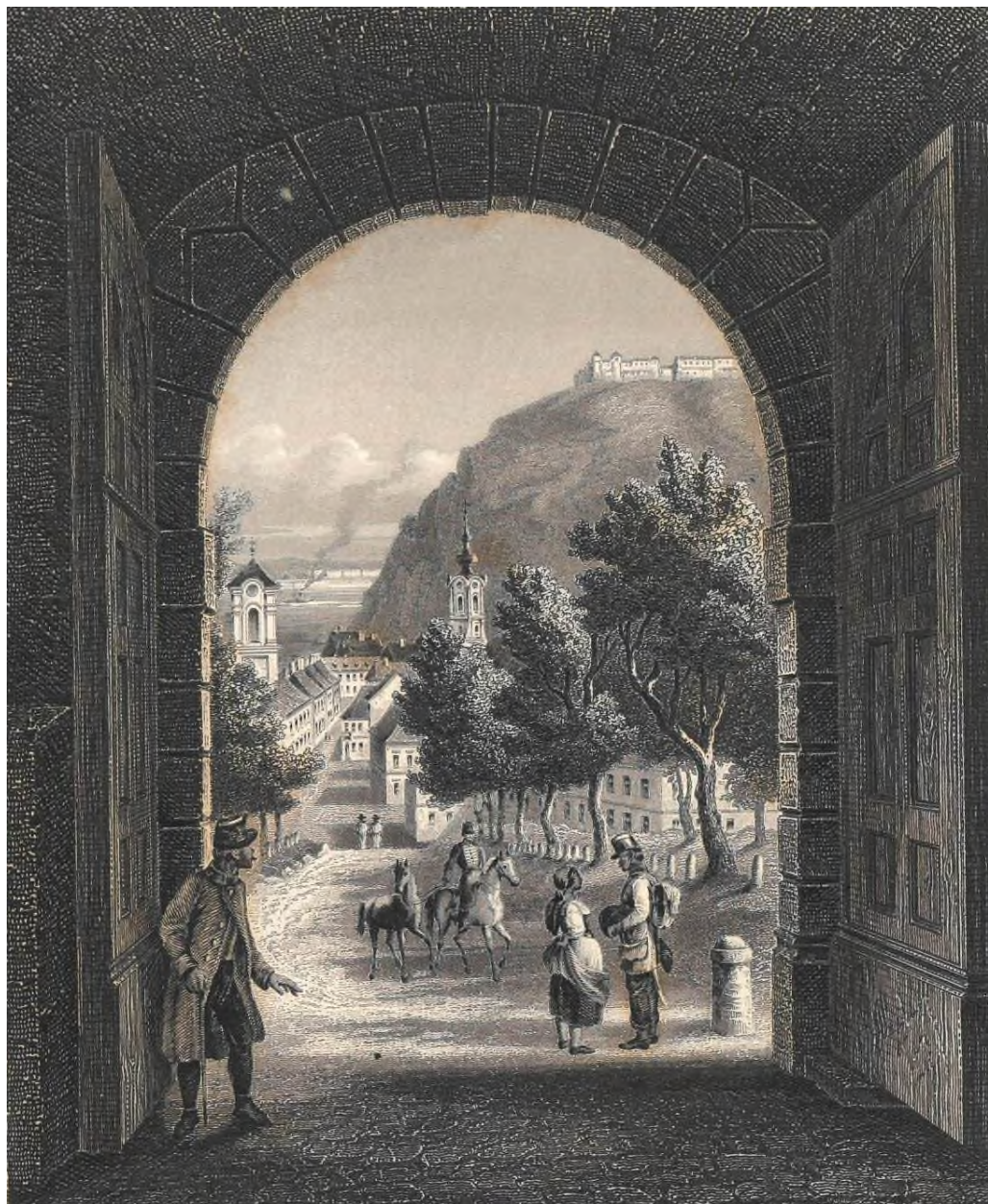
A különböző szabadtéri időtöltés helyszínei a nyilvános vagy más néven népkertek, illetve a sétányok voltak. *„Több sétaút is vezet egy nagyobb, összefüggő zöldterületre, amely a bécsi Práterre hasonlít. Van egy erdővel borított, bájos kis sziget a Dunán, ez a városlakók egyik kedvenc pihenőhelye nyáron. Említésre méltó még a széles, szépen kikövezett rakpart is. Itt található a legszebb szállodák, magánpaloták és középületek.”*¹²⁰ – olvashatjuk Ansted 1862-es beszámolójában.

A Gellért hegyről nyíló kilátás nem csak a mai utazók számára ámulatba ejtő. Pardoe így ír erről: *„...az innen nyíló pazar kilátás szavakkal nem leírható, s a festő sem remélheti, hogy egy ily kihívásnak valaha eleget tehet. [...] Még megnéztük a lenyugvó napot, ahogy helyet cserél a holddal, majd leereszkedtünk a folyó felőli oldalán végig szőlőssel borított hegyoldalon. Nem hiszem, hogy a társaságból bárkinek is még egyszer része lehet ily nagyszerű látványban, hacsak a budai sziklákat ismét meg nem látogatja.”*¹²¹

Pesten a Városliget és az Orczy kert, Budán a Városmajor és a Horváth kert tartozott a kedvelt délutáni séták helyszínei közé, ahol számos kikapcsolódási lehetőség kínálkozott az odalátogatók számára. *„[A Városligetben] egy jó étterem, egy színházi aréna, egy nyolcszögletű táncterem, egy montagne russe, lovasjáték, csónakázás és egyéb al-fresco multságok várják a kedvtelést kereső közönséget minden ünnepi alkalomkor.”*¹²²

ÖSSZEGLÉS

Az utazók leírásainak tükrében Pest-Buda dinamikus fejlődése, minden pozitívumával és hiányosságával együtt, egyértelműen kirajzolódik. Ezek vizsgálata után teljes biztonsággal kijelenthető, hogy a korábbi, esetenként rossz tapasztalatok és információk még évtizedekkel később is felbukkantak egyes könyvekben, ám ezek gyakran már nem állták meg a helyüket. A rólunk szóló tudósítás gyakorta tehát azért volt hibás, mert – mint fentebb volt róla szó – az írók már elavult, esetleg hiányos forrásokból dolgoztak, vagy nem pontos megfigyelésre alapozták véleményüket. A Nyugattól eltérő kulturális, szokásbeli különbségeket esetenként negatívan értelmezték, a magyar kultúra alacsonyabb szintjének betudva azt. Előszóval utköztették a Kelet és Nyugat, valamint az ehhez kapcsolódó különbségek képét. Végül a magyarságképről és az országunkról alkotott véleményekre az egész vizsgált korszakra jellemző romantika nagy hatással volt.

Kilátás a Várkapuból Budán. Hunfalvi 1856, 86–87 között

Még a 19. század közepén is számos téves információ fordult elő a leírásokban. Idővel ez a kép szerencsére egyre jobban megközelítette a valóságot, amely leginkább a rólunk szóló könyvek fajtabeli vátozatosságának és mennyiségbeli növekedésének volt köszönhető. Az évszázad közepétől kezdve az angolok még nagyobb érdeklődéssel fordultak a Kárpát-medence felé – a szabadságharc eseményeit nagy figyelemmel kísérték, valamint az emigrációba kényszerülők is gyakran ragadtak tollat, hogy első kézből származó információkkal lássák el a Nyugatot. Ezek a művek sokszor közkedvelt kiadóknál jelentek meg, amelyből arra lehet következtetni, hogy az olvasóközönség szélesebb köreiben is ismertek voltak.

Az idegenek rólunk alkotott képe természetesen hatással volt a magyarság önképére is – sokszor a kialakult sztereotípiák ellen védekezve jelentek meg művek a magyarságról hazai írók tollából, munkáikkal azok megváltoztatását remélve. Helyes nemzetábrázolást talán a részrehajlásra fogékony önitélet, valamint a mások által rólunk alkotott, személyes megfigyelésekkel és benyomásokkal teli képek összessége adhat.

Minden negatívum ellenére, az általam bemutatott, személyes tapasztalatokon nyugvó könyvek szinte kivétel nélkül – ám nem kizárólagosan – pozitív magyarságképet és emlékeket vázoltak fel honfitársaik számára Pest-Budáról, amelyeket sokszor más (német vagy francia) nyelvre is lefordítottak. Azoknak az utazóknak az információi természetesen árnyaltabbak és megbízhatóbbak, akik hosszabb időt töltöttek hazánkban, mivel több lehetőségük nyílt az ország működési rendszerének, kulturális közegének, a helyi embereknek és a magyar sajátosságoknak a vizsgálatára.

Az útikönyvek, levelek, naplók a kutatók számára még mindig gazdag és érdekes lehetőségeket rejtnek magukban, amelyek nemcsak az általam vizsgált ikervárosra, hanem az egész országra igaz. Talán együttesükkel lehetne egész és igaz képet adni korabeli hazánkról, szem előtt tartva *Széchenyi* gondolatát:

„...igazságokat, habár keserűk is, végre kimondani nem csak hasznos, sőt szükséges; mert az önismeret minden előmenetel 's jobbulásnak legelső kezdete; kellemetlen ugyan, de józanabb azokat honbelitül, rokontul hallani, mint inkább idegen vagy veszedelmes hazafi figyelmeztetőre 's dorgálóra várni...¹²³

A külön nem jelzett szövegeket a Szerző fordította.

1. Ha csak a *Tanulmányok Budapest Múltjából (TBM)* számai között keresünk, több ilyen témájú és erre a korszakra vonatkozó tanulmányt is találunk. Például: *Tardy Lajos*: Orosz utazók Budán és Pesten. *TBM* 18. (1971) 187–210.; *Kelényi B. Ottó*: Buda és Pest városképe az idegen utazások irodalmában. *TBM* 6. (1938) 137–169.
2. Idézi *Czigány* 1976, 20.
3. *Czigány* 1976, 104.
4. Többek között Wittenberg, Leiden, Bologna vagy Oxford. Érdeemes megemlíteni, hogy az ilyen célú utazások kifejezetten igazak voltak a magyar diákokra. *Szögi László* a Békés megyei hallgatók az európai egyetemeken 1918 előtti című tanulmányában vázolta fel a hazai diákok különösen nagyarányú érdeklődését a külföldi egyetemeken folytatott tanulmányok iránt, amely minden korban meghaladta az európai átlagot. <http://www.barkaonline.hu/kritika/1802-peregrinacio> Letöltés ideje: 2015. január 17.
5. *Burke* 2006, 9.
6. Többek között Theodore Fontane (1819–1898) gyógyszerész, író, a német költői realizmus kiemelkedő alakja, 1844-től kezdett el utazni. 1849-ben teljesen abbahagyta gyógyszerészi pályáját, és minden idejét az újságírásnak és az írásnak szentelte.
7. Az angol nyelvben a turista szó – kezdetben még negatív felhanggal – 1800 körül tűnt fel, számos európai nyelvhasználatban pedig a 19. század folyamán honosodott meg. *Burke* 2006, 7.
8. Julia Pardoe (1806–1862) angol költőnő, regényíró és szenvedélyes utazó. Élményeiről, megfigyeléseiről és tapasztalatairól számos könyvet írt. Sokszor utazott Keletre; hazánkban is hosszú ideig tartózkodott (1839–40). Törökországba tett utazásai nemcsak a könyvében megjelent finom kidolgozású metszetei miatt híresek, hanem leginkább azért, mert műve a legkorábbiak egyike, amelyeket nők írtak erről a vidékről.
9. *Burke* 2006, 7.
10. *Burke* 2006, 8.
11. Ezek közé tartozik William Henry Bartlett (1809–1854), aki korának igen kedvelt brit metszetkészítője, egyben szenvedélyes utazó is volt.
12. A svéd származású Samuel Schröderstiernára (1720–1779) és Reinhold Angersteinre (1718–1760), valamint a northumberlandi Crowley vasgyártása iránti érdeklődésükre és ennek a Bergskollegiummal és a Jernkontorral való kapcsolatára utal a szerző. A Jernkontoret, azaz a Svéd Vas Mesterek Társasága pénzelte Angerstein utazásait (1749–1777), aki útjairól bőséges és illusztrált jelentéseket küldött haza – a bányászat technikai és gazdasági megoldásait tanulmányozta alaposabban. Angliában tett útja (1753–55) során ipari kémnek tartották. Végleges hazatérése után a Svédország bányászatának vezetésével és ellenőrzésével foglalkozó Bergskollegium igazgatója lett. *Burke* 2006, 8.
13. *Burke* 2006, 10.
14. Gelléri tanulmányában egyértelmű igennel válaszol erre a kérdésre. Ahogyan írja, minden jel arra mutat, hogy tudatos felkészülésük során az utazások előtt áttekintették az utazók az ehhez kapcsolódó, választékosnak mondható „szakirodalmat”. *Gelléri* 2006, 55.
15. *Burke* 2006, 12.
16. *Burke* 2006, 14.
17. Leopold von Berchtold (1759–1809) könyve (*Berchtold 1789*) két évvel később már németül is megjelent.
18. *Burke* 2006, 15.
19. *Burke* 2006, 18.
20. John Murray (1808–1892) nagypapa által 1768-ban alapított könyvkiadója ekkoriban a legkedveltebb volt egész Angliában. Mivel ő is szeretett utazni, 1836-tól kezdve foglalkozott útikönyvek kiadásával is (Murray’s Handbooks for Travellers). Első kiadott útikönyve: *A Hand Book for Travellers on the Continent: Being a Guide Through Holland, Belgium, Prussia, and Northern Germany, and Along the Rhine, from Holland to Switzerland*, London, John Murray and Son, 1836.
21. Michael Joseph Quin könyve 1834-ben, John Palgrave Simpsoné 1846-ban és Andrew Archibald Paton leírása pedig 1850-ben jelent meg.

22. Az egyik ilyen könyv éppen *Julia Pardoe* *Description of the Beauties of the Bosphorus* című 1840-ben megjelent műve volt.
23. *Eckhardt 1939*, 87.
24. *Eckhardt 1939*, 90.
25. *Fried 2006*, 17.
26. *Pataki–Ritoók 1999*, 10.
27. *Fried 2006*, 20.
28. *Fried 2006*, 22.
29. *Glatz 1799*, *Soós 2013*.
30. Olyannyira, hogy a Helytartótanács a művet tiltólistára helyezte, majd nem sokkal később megtiltották a szerző számára a Magyar Királyságba való visszatérést. *Glatz 1799*, *Soós 2013*, 237.
31. *Czigány 1976*, 19., 33, lábjegyzet és 20.
32. *Encyclopaedia Britannica*. Fourth edition, vol. X., Edinburgh, 1810, 662.
33. Először Edinburghben adták ki 1768–1771 között. Az 1801-ben megjelent harmadik kiadás már húsz kötetes volt.
34. *Richard Bright* (1789–1858) angol orvos, a vesebetegségek kutatásának úttörője. Gazdag kereskedő és bankárcsaládból származott. 1808-ban az edinburghi egyetemen tanulmányait filozófia, gazdaság és matematika irányon kezdte, egy évvel később azonban irányt váltott és orvostant kezdett tanulni. Magyarország iránt különös vonzalmat érzett. Utazásáról megjelent könyve: *Travels from Vienna through Lower Hungary; with some remarks on the State of Vienna during the Congress in the year 1814*. Edinburgh, 1818.
35. *Schwartner 1798*.
36. *Czigány 1976*, 107.
37. 1817–1845 között jelent meg 30 kötetben Londonban.
38. *Encyclopaedia Metropolitana*. Vol. XX. London, 1845. 399.
39. *Simpson 1847*.
40. *Czigány 1976*, 23.
41. *The Monthly Magazine*, 1819. 132.
42. *Czigány 1976*, 10.
43. *Czigány 1976*, 25.
44. Andrew Archibald Paton (1811–1874) angol földrajzi író, az Angol Királyi Földrajzi Társaság tagja. Sokat utazott a Duna és az Adria-tenger mentén. Konzervatív beállítottságú.
45. *Paton 1851*, 293.
46. Johann Georg Kohl (1808–1878) brémai geográfus, korának igen népszerű utazója és útirajzírója. Már kiskorától kezdve olyan közegben élt, ahol sokat utaztak. Göttingenben, majd Heidelbergben és Münchenben tanult. 1830-tól kezdve indult hosszabb utakra. Bejárta egész Európát, és Észak-Amerikát is (1854–1858). Sikerét mutatja számtalan megjelent könyve, melyeket sokszor angolra is lefordítottak. A teljesség igénye nélkül néhány könyve: *Petersburg in Bildern und Skizzen* (1841); *Reisen in Südrussland* (1841); *Reisen in Ungarn* (1842); *Reisen in Irland* (1843); *Reisen in England und Wales* (1844); *Paris und die Franzosen* (1845); *Die Donau von ihrem Ursprunge bis Pest* (1853). 1863-ban Bréma városi könyvtárosának nevezték ki. Számos geográfiai könyvet írt még ezen kívül, illetve könyvtárosi kinevezése után kultúrtörténeti jellegű műveket is írt. A legtekintélyesebb német újságoknak és folyóiratoknak volt munkatársa.
47. *Kohl 1842 I*, 307. Jani Mária fordítása
48. *Jeszenszky 1986*, 7.
49. *Ignatz von Born*: Briefe über minerologische gegenstände auf einer Reise durch den Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober und Nieder Ungarn. Frankfurt & Leipzig, 1774; *Martin Chromer*: Mitternächtlicher Völker Historie. Basil, 1562; Johann Jacob FERBER: Physikalisch-metallurgische Abhandlungen über die Gebürge und Bergwerke in Ungarn. Nebst einer Beschreibung des Steirischen Schmelzens, und Stahlmachens. Berlin und Stettin, 1780; *Eberhard Guer Happeli*: Thesaurus exoticorum, nebst einer Beschreibung von Ungarn. Hamburg, 1688; *Antonio Possevino*: Moscovia & alia opera, Praeterae Werner de admirandis Hungariae aquis. Colon, 1595; *Christian von Wallsdorff*: Reisebeschreibung durch Ungarn, Thracien &c.; *Martin Zeiller*: Beschreibung des Königreichs Ungarn, vermehrt durch Beza. Leipzig, 1646.

50. Antoine François Prévost, közismertebb nevén Prévost abbé (1697–1763) francia szerzetes, regényíró, fordító volt. 1721-ben lépett be a bencés rendbe. Hosszabb ideig élt Londonban és Németalföldön, 1741–42 között Brüsszelben és Frankfurtban.
51. *Histoire Générale des Voyages*, Paris, 1746–1759. 15 kötetben.
52. *John Pinkerton* (1758–1826) skót író, kartográfus és történész; numizmatikával is foglalkozott. Írói karrierje 1781-ban, Londonban kezdődött el. Élete végén Párizsba költözött. Művének címe: *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the world*. London, 1808–1814.
53. A híres *Baedeker* sorozatban például csak 1913-ban jelent meg egy külön Ausztria-Magyarországot ismertető könyv: *Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest*. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Leipzig, 1913. Egészen a 19. század második feléig még csak a könyvek címében sincs utalás Pest-Budára.
54. *Robert Townson*: *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793*. London, 1797.
55. *Edward Browne*: *A Brief Account of Some Travels in Divers Parts of Europe*. London, 1673. Nem sokkal ezután, 1685-ben egy második bővített kiadása is megjelent.
56. *Pinkerton 1814*, 39.
57. *Pinkerton 1814*, 43.
58. *Czigány 1976*, 107.
59. *Pardoe 1840*; *Kiss–Hornyák 2015*, 40.
60. *John Paget*: *Hungary and Transylvania*. London, 1839. Könyve számos kiadást ért meg, 1850-ben még Amerikában is megjelent.
61. *Czigány 1976*, 21.
62. *François-Sulpice Beudant*: *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie: pendant l’année 1818*. Paris, 1822, 4 vol.
63. 1808–1830 között jelent meg 18 kötetben Edinburghben.
64. *Bél Mátyás*: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Bécs, 1735.
65. *Grafen Johann Mailáth*: *Geschichte der Magyaren*. Wien, 1828.
66. Schams Ferenc (1780–1839) cseh származású gyógyszerész. Bécsi fővizsgájának letétele után Péterváradon nyitott patikát, 1817-ben azonban a szőlészettel kezdett el foglalkozni. A budai Sváb-hegyre költözött, ahol megnyitotta az ország első szőlőiskoláját. Az első magyar szőlészeti és borászati folyóirat szerkesztője, több szakkönyvet is írt. Pestről majd Budáról is írt egy-egy összefoglaló könyvet.
67. *Schams 1821*.
68. A 18. században Magyarországra utazók tapasztalatairól ír *G. Győrffy Katalin*: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.
69. *Simon 2015*, 33.
70. *Géra 2014*, 82.
71. *Kohl 1842 I*, 160.
72. Charles Pridham a *The Times* liberális újságírója. Pulszky Ferenc biztatására indult el Magyarországra, hogy beszámolóival tájékoztassa az angol közvéleményt az itteni eseményekről. Bécs után azonban ekkor már nem jutott tovább. Miután értesült arról, hogy a levert szabadságharc vezetői Vidinbe mentek, elment hozzájuk. Végül Belgrádból gőzhajóval indulva érkezett meg Pest-Budára.
73. *Pridham 1851*, 196.
74. *Skene 1847*, 319.
75. *Schams 1821*, 123.
76. *Anders Lindeberg* (1789–1849) svéd származású író és politikus, a radikális svéd parlamenti ellenzék egyik vezéralakja volt. 1840-ben dániai, poroszországi, ausztriai és magyarországi útra indult, hogy tapasztalatokat gyűjtsön és külföldi támogatókat szerezzen politikai ambícióihoz (*Lindeberg 1841*).
77. *Lindeberg 1841*, 133. Tardy Lajos fordítása
78. A fennálló helyzet alaposabb megismerését segíti Székács József püspök visszaemlékezései. *Kertész 2009*.
79. *Pardoe 1840*; *Kiss–Hornyák 2015*. Első kötet, 197. Jani Mária fordítása
80. *Katus 2009*, 123.
81. *Csorba, Velkey 1998*, 43.
82. *Géra 2014*, 339–347.

83. Olyannyira, hogy az angol szerzők a különböző borászati könyvekben igen hosszú részben foglalkoztak a különböző, itteni borfajtákkal. Ilyen könyv volt például a *Gatherings from the Wine-lands*. London, 1855.
84. A termőterületről (Adlerberg) sas-hegyinek nevezett borról van szó, ami Buda visszafoglalása (1686) óta az egyik legjobb bort adta. Ezt igazolja az a számos eset is, amikor a közelben levő települések (többek között Szentendre vagy éppen Pest) boraikat a magasabb ár reményében budaiként árulták. A városi tanács a Budai Kamarai Adminisztrációhoz fordult annak érdekében, hogy a hatóságok csak azt fogadják el eredeti budai bornak, amit a város pecsétjével ellátott hordókban szállítanak, értékesítenek. *Géra 2014*, 340.
85. *Pardoe 1840; Kiss–Hornyák 2015*, III. kötet, 242.
86. *Simpson 1836*, 202.
87. Julia Clara Byrne (1819–1894) a *Morning Post* nagyhatalmú tulajdonosának volt felesége. Korának kedvelt írónője. Sokat utazott és számos útikönyvet írt ezekről az utakról.
88. Michael Joseph Quin (1796–1843) ír származású újságíró, szerkesztő, utazó. 1825 és 1832 között a *Monthly Review* szerkesztője. 1836-ban harmadmagával elindított egy befolyásos katolikus folyóiratot, a *Dublin Reviewt*. Fontosabb útikönyvei: *A visit to Spain, detailing the transactions which occurred during a residence in that country etc.* London, 1823; *A Steam voyages on the Seine, the Moselle and the Rhine; with railroad visits to the principal cities of Belgium.* London, Henry Colburn 1843. *A Steam Voyage down the Danube* című munkája annyira sikeres volt, hogy még franciára és németre is lefordították.
89. *Quin 1835*, 6.
90. Felicia Mary Francis Skene (1821–1899) skót származású írónő. Kozmopolita nevelésben részesült; udvari és diplomata környezetben forgott. Népszerű költő- és regényíró, rengeteget utazott életében; évekig élt Athénban.
91. *Skene 1847*, 317.
92. Arnold R. Arthur (1833–1902) angol radikális liberális politikus és író. 1867-ben dél- és kelet-európai körutat tett. Felesége az angol szüfrazsettek képviselője volt. 1868-ban a *The Eco* liberális lap szerkesztője. 1875-ben Közél-Keletre utazott, 1895-ben lovaggá ütötték.
93. *Arthur 1868*, 289.
94. *Dubniczky 2011*, 125.
95. Jan Ackersdijck (1790–1861) egy régi holland régens-családból származó ügyvéd, közgazdász. 1836-ban a Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Holland Királyi Tudományos Akadémia) levelező, 1855-ben rendes tagja lett. A közgazdaság professzora, az utrechti egyetemen 1840-től kezdve egészen 1860-ig tanított. Szenvedélyes utazó lévén számos utazásáról készült feljegyzése könyv formájában is megjelent: *Verhaal eener Reize in Rusland gedaan in het jaar 1835*. Groningen, Van Boekeren, 1840; *Herinneringen van eene Reis naar Ost-Indiën...* Haarlem, V. Loosjes, 1835; *Reize om de aarde, gedaan op het Koninklijk Pruisische Koopvaardij-Schip Prinses Louiza...* in de jaren 1830, 1831 en 1832. Groningen, J. Oomkens, 1837.
96. *Ackersdijck 1823; 1987*, 38. *Bujtás László Zsigmond* fordítása
97. *Ackersdijck 1823; 1987*, 44. *Bujtás László Zsigmond* fordítása
98. *Kohl 1842 I*, 169–212.
99. *Kohl 1842 I*, 186.
100. *Ackersdijck 1823; 1987*, 39. *Bujtás László Zsigmond* fordítása
101. *Kohl 1842 I*, 160.
102. *Arthur 1868*, 289. *Jani Mária* fordítása
103. *Pardoe 1840*, II. kötet 205.
104. *Paton 1851*, 300.
105. *Magyar 2013*, 89.
106. *Podmaniczky 1984*, 413.
107. *Kohl 1842 I*, 279–281.
108. *Ansted 1862*, 208.
109. *Ackersdijck 1823; 1987*, 42. *Bujtás László Zsigmond* fordítása
110. *Székely 1990*, 183.

111. Székely 1990, 228.
 112. Kohl 1842 I, 313.
 113. Kohl 1842 I, 312.
 114. Népszabadság, 2002. február 13. *Jani Mária* fordítása, közléteszi *Fodor Béla*
 115. Paton 1851, 302.
 116. *Pardoe 1840; Kiss–Hornyák 2015*, II. kötet, 51.
 117. Kohl 1842 I, 292.
 118. Népszabadság, 2002. február 20. *Jani Mária* fordítása, közléteszi *Fodor Béla*.
 119. *Ansted 1862*, 209.
 120. *Ansted 1862*, 207. *Jani Mária* fordítása
 121. *Pardoe 1840; Kiss–Hornyák 2015*, I. kötet, 164.
 122. *Pardoe 1840; Kiss–Hornyák 2015*, I. kötet, 217.
 123. SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, 1830, 240.

FORRÁSOK

Ackersdijck 1823;1987

Ackersdijck, Jan: Verslag van zijn Hongaarse reis in 1823. Magyarországi útinaplója 1823-ból. Előszó, jegyz.: *Makkai László*. Hollandról ford. *Bujtás László Zsigmond*; Budapest, Helikon Kiadó. 1987.

Ansted 1862

Ansted, David Thomas: A Short Trip in Hungary and Transylvania in the Spring of 1862. London, W. H. Allen & Co., 1862.

Arthur 1868

Arthur, Arnold R.: From the Levant, the Black Sea, and the Danube. London, Chapman & Hall, 1868.

Berchtold 1789

Berchtold, Leopold von: An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers, London, 1789.

Byrne 1869

Byrne, Julia Clara: Pictures of Hungarian Life. London, William Ridgway, 1869.

Glatz 2013

Glatz, Jakob: *Frey müthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland, Deutschland*, 1799. Egy magyar ember öszinte megjegyzései hazájáról néhány magyar vidéken tett utazása során. Közreadja: *Soós István*. Fordította: *Ress László*. Balassi Kiadó, Budapest, 2013.

Kohl 1842 I

Kohl, Johann Georg: Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Dritter Theil. Reise in Ungarn I. Abtheilung. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1842.

Kohl 1842 II

Kohl, Johann Georg: Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Vierter Theil. Reise in Ungarn II. Abtheilung. Dresden und Leipzig, in der Arnoldischen Buchhandlung, 1842.

Anders 1841

Lindeberg, Anders: Beträktelser under en Resa i Danmark, Tyskland och Ungern. Stockholm, 1841.

Pardoe 1840; Kiss–Hornyák 2015

Pardoe, Julia: The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–1840. In three volume. London, George Virtue, 1840. Magyarul kiadta: *Kiss Sándor, Hornyák Levente*: A magyarok városa, avagy Magyarország és intézményei 1839–40-ben. Attraktor, Máriabesnyő, 2015.

Paton 1851

Paton, Andrew Archibald: The Goth and the Hun; or Transylvania, Debreczin, Pest, and Vienna in 1850. *Richard Bentley*, London, 1851.

Pinkerton 1808–1814

Pinkerton, John: A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in all Parts of the World. Seventeen volume. London, 1808–1814.

Podmaniczky 1984

Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Helikon, Budapest, 1984. Első kiadás: Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824–1887. Budapest, Franklin, 1887–1888.

Pridham 1851
Pridham, Charles: Kossuth and Magyar Land: Personal Adventures During the War in Hungary. London, James Madden, 1851.

Quin 1835
Quin, Michael Joseph: A Steam Voyage down the Danube. With sketches of Hungary, Wallachia, Servia and Turkey etc. London, 1835. (second edition)

Simpson 1836
Simpson, John Palgrave: Letters from the Danube. London, R. Bentley, 1847.

Schams 1821
Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern. Hartlebens Verlag. Pest, 1821.

Simpson 1836
Simpson, John Palgrave: Sketches of Germany and the Germans with a Glance of Poland, Hungary and Switzerland in 1834, 1835 and 1836. London, Whittaker & Co. Vol. II. 1836.

Skene 1847
Skene, Felicia Mary Francis: Wayfaring sketches among the Greeks and Turks, and on the shores of the Danube /by a seven years' resident in Greece. London, Chapman and Hall, 1847.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bácskai, Gyáni, Kubinyi 2000
Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest, 2000.

Burke 2006
Burke, Peter: Útmutatás az utazástörténet számára. *Korall*, 26, 2006, 5–24. Eredeti megjelenés címe és helye: Directions of the History of Travel. In: Andersson, L. M. – Jansdotter, A. – Persson, B. E. B. – Tornbjær, Ch. (szerk.): Rätten. En Festskrift till Bengt Ankarloo. Lund, 2000. 176–198. Fordította: *Kármán Gábor*

Czigány 1976
Czigány Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830–1914. Akadémiai kiadó, Budapest, 1976.

Csorba, Velkey 1998
Csorba László – Velkey Ferenc: Reform és forradalom (1790–1849). Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.

Dubniczky 2011
Dubniczky Zsolt: A születő nagyváros: Jan Neruda (1834–1891) cseh író pesti levelei 1869-ből. *Tanulmányok Budapest múltjából*. 35, 2011, 93–131.

Eckhardt 1939
Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: Mi a magyar? Szerk.: *Szekfü Gyula*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.

Fried 2006
Fried István: Nemzetjellem – nemzetegyniség. Imagológiai problémák a 18–19. században. In: Szomszédok világa. Kép, önkép és a másokról alkotott kép. Szöveggyűjtemény (Szerk.: *Kelemen Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András*). KSH könyvtár és levéltár, Budapest, 2006.

Gelléri 2006
Gelléri Gábor: Az Amazonastól az amazonokig. Egy „tökéletes utazás” visszhangjai. *Korall*, 26, 2006, 54–71.

Géra 2014
Géra Eleonóra: Köhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején. Budapest, L'Harmattan, 2014.

Hunfalvy 1856

Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta: Rohbock Lajos. Történelmi és helyirati szöveggel. 1. köt., Első szakasz: Magyarország. Darmstadt, 1856. Kiadja és nyomtatja Lange Gusztáv György.

Jeszenszky 1986

Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986.

Katus 2009

Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2009.

Kertész 2009

Székács József püspök visszaemlékezései. Szerk.: *Kertész Botond*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009.

Magyar 2013

Magyar Erzsébet: Budapest parkjai, 1870–1918. A szisztematikus városi zöldterület-politika megjelenése. *Korall*, 53, 2013, 89–117.

Székely 1990

Magyar színháztörténet. Főszerk.: *Székely György*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

Pataki, Ritoók 1999

Magyarságkép és történeti változásai. Szerk.: *Pataki Ferenc és Ritoók Zsigmond*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1999.

Schwartner 1798

Schwartner Márton: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1798.

Simon 2015

Simon Katalin: Buda város topográfiai viszonyai és lakossága a 17–18. század fordulóján, az 1702-es összeírás. In: *Géra Eleonóra – Oross András – Simon Katalin*: Buda város tanácsülési jegyzőkönyvei 1699–1703. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2015, 33–70.

ANNAMÁRIA SZAKÁCS

HUNGARIANS AS SEEN BY 19TH CENTURY FOREIGN TRAVELERS

ABSTRACT

The dynamic development of Pest-Buda with all its positive aspects and drawbacks can be clearly inferred from accounts of foreign travelers. After their examination it can safely be declared that the earlier, sometimes unfavorable experiences and pieces of information crop up decades later as well in some books, although they were no longer valid. The reports were often erroneous because the writers relied on outdated, often defective sources, or else, they did not base their opinion on accurate observations. At times they wrote in disparaging terms about the cultural differences, unusual customs, ascribing them to the inferior level of Hungarian culture. The romanticism of the period influenced the views on Hungarians and their country. The writers tended to confront East and West as well as images these two spheres implied.

There were many pieces of false information in the sources as late as the mid-19th century. Fortunately, the image came gradually closer to reality, thanks to the increase in the kinds and volume of books published about the Magyars. From mid-century the English took an even greater interest in the Carpathian Basin, following the events of the war of liberation with close attention. Those forced into emigration also frequently put pen to paper to share their first-hand experiences with the West. These works were often released by popular publishing houses, which suggests that they reached a relatively wide readership.

The views of foreigners about Hungarians inevitably exerted an influence on the latter's self-image: several works by Hungarian writers were published in defiance of the stereotypes, hoping to change them for the better. Possibly, a balanced self-image would result from a combination of the biased self-judgment and the array of foreign impressions based on first-hand observation.

Despite the negative motifs, almost all the books I discuss offer their compatriots a positive image and fine memories of the Magyars and Pest-Buda (several of these books were translated into other, German or French, languages). Naturally, travelers who spent lengthier time in the country could offer subtler and more reliable information. They had more time to study the country's establishment, cultural medium, the local people and the Hungarian specialties.

Travelogues, letters, diaries are inexhaustible sources for research not only on the twin towns concentrated on in the paper but also on the whole country. It is probably the two, external and internal, viewpoints from the combination of which a whole and true image of that-time Hungary could be had, in line with Széchenyi's thought: "it is not only useful but also necessary to pronounce truths, no matter how bitter they may be: for self-knowledge is the very beginning of any progress and improvement; though embarrassing, it is more sagacious to hear them from fellow countrymen or relatives than wait for foreign or hostile people to admonish and reprimand you..."

annamari.szakacs@yahoo.com